

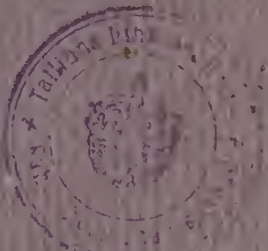
135

A. SAABERK

A^o 1186
I-35.

TEGELIKU
EESTI FONEETIKA ALGED

#1186.

R.Ü. „RAHVAÜLIKOOL“
TALLINNAS, 1920

PH
612
533
1920
c. 1
ROBA

1975

4.39

~~1402(2)~~

TEGELIKU EESTI FONEETIKA ALGED

100

7
A. SAABERK

7
TEGELIKU

EESTI FONEETIKA ALGED

~~Print 1186.~~

K./Ü. „RAHVAÜLIKOOL“

TALLINNAS, 1920

Ed. Bergmann'i trüükikoda, Tartus.

Eessõna.

Ajaloo käik on meie väikearvulise rahva teiste suuremate, võeraste hõimude vahele määranud. Niisugusel korral on harilik, et rahva keeles naabrikeelte mõjul enam ehk vähem suured muudatused sünnivad, et keel nii mõndagi oma algupärasest iseloomust kaotab ja teatavaid uusi sugemeid ning võerast laadi omandab. Iseäranis sünnib see murrangu aegadel, nagu praegu meil Eestis, ja eriti nooresoo ning haritud kihi juures — meil peasjalikult hiljuti veel võeraskeelse hariduse mõjul. Seesugused muudatused on iga keele elus loomulikud ja paratamatad, kuid on ka igati mõistetav ning loomulik, kui teatavatel aegadel niisuguse võera mõju kui pahe vastu võideldakse, lihtsa enesekaitse ja olemise eest võitluse mõttes. Iseäranis märgatav on selleks tung seesugusel rahvuslise tunde tõusul ja iseseisvusele jõudmise silmapilgul, nagu nüüd Eestis. Tuntakse suuremat huvi oma emakeele vastu ja tahetakse seda ka õigesti kõneleda. Ja missugune oleks lõpuks see õigesti kõnelemine? Kas ehk see viis, mida eestlane mõnesajast aasta eest kõnes tarvitas (mis siis ehk teatavat

tagasiminekut nõuaks), või see, kuidas mõned vanakesed kusagil metsakülas kõnelevad, või ehk lõpuks keelepruukimis rahva kõrgemates kihtides maksev? Mõistagi, et kõigist neist kolmest meie juures juttugi olla ei või: viimane on mõeduardev üksnes suurtel ja vanadel kultuurrahvastel, meil on aga haritlaste keel kõige enam „rikutud“; esimesed kaks oleksid aga liiga meelekujutuslised ja tervele mõistusele võerad*). Meil oleks ainus õigekeelsuse ja õigesti hääldamise norm: keskmiste rahvakihtide enamuse suus kõneletav ühiskeel, mida me siiski üle terve Eestimaa pinna foneetiliselt enam vähem ühtlasena kuuleme kohaliste murrete kõrval keskealise ja noorema rahvapõlve suus, niihästi linnas kui ka maal, keel, millel küll linnas ja maal igal pool teatavad kohalise murde ja vahel isegi võera mõju joned ei puudu, kuid mis siiski teravamatest murdeomadustest ning suurematest võerasmõjudest vaba on, keel, millega me üle terve kodumaa võime esineda ilma suuremat arusaamatust, võerastust ega pilget kohalise rahva seas äratamata. Omas igapäevases, koduses elus võime muidugi ka murdelisemat emakeelt kõneleda — see polegi nii suur kuritegu —, kuid see ühiskeel saagu meil keeleks, millega koolis, kõnetoolis, näitelaval, kohtus, kantslis jne. esinetakse, ühesõnaga seal, kus meil tegemist on inimestega mitmest kodumaa nurgast ja kus tarvidus on, et kõnelejat

---

*) Isikliku ilumaitse ja ilutunde kriteeriumi kui meelevaldset ja diletantlist ei või mõistagi tõsiselt kõne alla võtta.

täpisealt mõistetaks. Seda ei nõua meilt mitte mingi küsitav ega vaieldav ilutunne, vaid otsustarbekohasus.

Tõsi küll, see ühiskeel on meil veel võrdlemisi ühtluse ja umbmäärane, kuid enam vähem kindlalt on ta kahtlemata ikkagi olemas.

Selle ühiskeelega hääldamist on püütud käesolevas ülevaates nõnda erapooletult ja asjaliselt kui võimalik kirjeldada. Aine on muidugi täbar ja hell. Igas küsimuses võib lugejal ja arvustajal oma kodumurde ja oma kõrvakuulmise põhjal lahkuminev arvamine olla, kuid seda kuuleme harilikult ka vanemate kultuurrahvaste, enam kujunenud ning kivilinenud ühiskeelte kohta. Käesolev kirjutus — tegeliste tarvete kohaselt muudetud kokkuvõtte pikemast, veel käsikirjas olevast Eesti keele foneetikast — on muidugi ainult teatavaks katseks selles vallas kindlust ja selgust mõningatele põhiküsimustele anda, mis igapäevases elus tekkida võiksid.

Loen siin kohal meeldivaks kohuseks tänuga meelde tuletada oma õpetajat prof. L. Kettuneni, kes nii mõnegi küsimuse lahendamist ses töös oma lahke nõuga on hõlbustanud.

A. S.

Tartus, paastukuu 3-ndal, a. 1920.

Häälikute akustikast.

Kui miski füüsiline keha (viuli keel, piitsa piuk) teatava kiirusega õhus liigub, väriseb, sünnivad ümbritsevas õhus õhulained, mis inimese kõrvaelundid (kõrvatrummi jne.) värisema paneved. Niiviisi väriinate abil tekitatud äritus antakse sellekohaste erkude ehk närvide kaudu peaaajusse, mille tagajärjel meie teadvuses kujuneb **kõla** tunne.

Kui õhus liikuv keha ühe seekundi jooksul teeb vähem kui 16 väriinat, või kui väriinad perioodilised ei ole, s. o. nende vaheajad ei ole mitte ühepikkused, siis nimetame saadud kõla **kahinaks** ehk **müraks** (Geräusch, *bruit*, шумъ). Kui aga väriinate arv ühe seekundi jooksul on üle 16-ne ja kui nad on perioodilised (s. o. ühepikkuste vaheaegadega), siis on meil tegu **heliga** (Ton, *son*).

Neid kõlasid, mida inimese kõneelundid tekitavad, nimetame **häälikuteks** (Laute, звуки). Kõne seisab koos häälikutest. Häälikuteks võivad olla puhtad ka-

hinad, näit. k, p, t; (Eesti) g, b, d, s, h jne, ehk jälle kahina ja heli ühendused, näit. l, r, n, a, o, õ, ä, i jne. *)

Teadust, mille aineks on kõnehäälikute sünnitamise uurimine ja kirjeldamine, nimetatakse **foneetikaks**.

Jga häälikut võidakse iseloomustada tema nõi ja omaduse järele :

1. häälikute kõla (ehk hääle) tegevus (jõud, [intensiviteet])
2. " " vältus (kvantiteet)
3. " " häälemünt (aftikulatsiooni [tämb, Klangfarbe])
4. " " kõrgus (musikaalne toon, [tonaliteet]).

Hääliku kõla **tugevus** oleneb kõneelundite väriate ulatuse laisusest (amplituudist). Sellest oleneb hääliku rõhk, ja me võime otsustada, kas on häälik rõhuline või rõhuta.

Hääliku kõla **vältus** oleneb kõneelundi (häälepaelte, keele jne.) värisemise kestvusest. Vältuse järele võime Eesti keeles eraldada lühikesi, poolpikki ja pikki täis- ning kaashäälikuid ja ülipikki täishäälikuid. Vältuse eri astmeid nimetatakse väldeteks.

Hääliku **häälemünt** (häälevärv) oleneb kõneelundi tekitatud õhuväriate kujust. Häälemünt annab igale

---

*) Eelmisi nimetatakse helita, järgnevaid aga helisevateks häälikuteks.

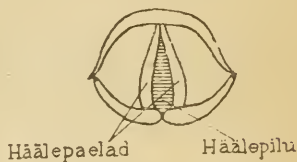
häälikule tema isikliku värvi, ja selle järele võime me näit. inimese häält eralda viiuli või orelil häälest, vokaali a-d lahutada i-st või ô-st jne.

Hääliku **kõrgus** oleneb õhuväriinate rohkusest ühe seekundi jooksul, seega siis kõneelundi (nim. häälepaelte) värisemise kiirusest: mida kiiremalt kõneelund väriseb, seda kõrgem on saadud häälik, kuna aeglane värisemine toob kuuldavale madalama kõrgusega hääliku.

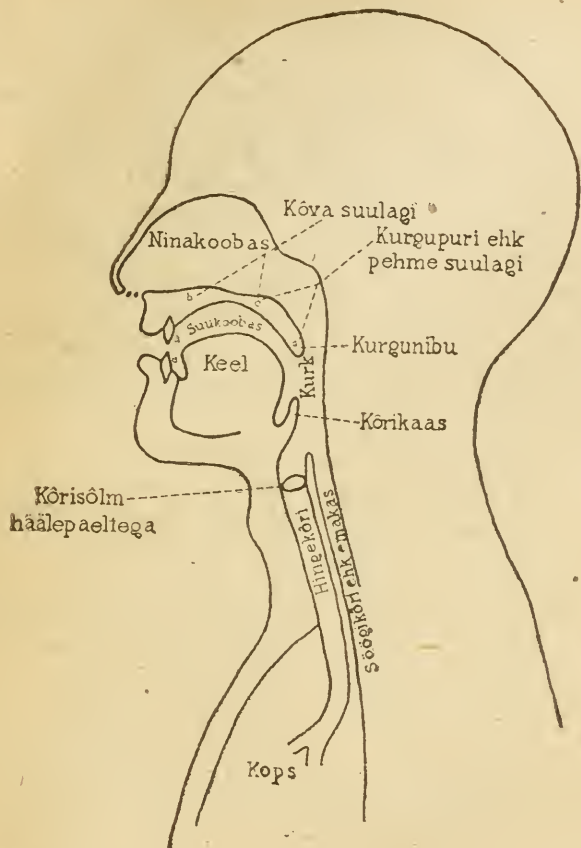
Kõneelundite ehitusest ja nende tegevusest.

Häälikute sünnitamisel töötavad järgmised kõneelundid: (v. kujund 2) Kops, mille koondumisel seal sees olev õhk hingekõrisesse ja sealt edasi voolab. Hingekõri ülemises osas aseneb kõhr-luudest koosseisev kõrisõlm, mida pealtpoolt suluvad kaks kõruvti asenevat nahakilet, n. n. häälepaelad (v. kujund 1).

Häälepaelte vahel olevat pilu nimetatakse häälepiluks (RIMA GLOTTIDIS, *glotte*, *Stimmriße*). Hingekõri kaudu väljavoolav õhk tungib läbi selle kitsa pilu ja paneb niiviisi häälepaelad värisea: sünnib heli (vrd. lehepilliga!). Kui aga häälepaelad lõdvad on, tekitab läbi avara häälepilu tungiv õhuvool häälepaelte värinaga kahinaid, näit. ohka-

Kujund 1.

Kujund 2.

misel, puhumisel. Edasi tungib õhuvool kõri kaanest mööda, mis pehme lihakse lakana neelamise ajal hinge-kõri kinni sulub, kurku, kust ta edasi voolab kas suukoopasse (siis tõuseb kurgupuri ehk pehme suulagi c—d üles ja sulub ninakoopa) või ninakoopasse (siis langeb kurgupuri üsna alla ja suiub suukoopa). Kurgupurje äärmist otsakest, mis suukoopa ja kurgu vahel, keele tagaselja kohal ripub, nimetakse kurgunibuks, mille väristamisega prantslased r-i hääldavad. Suukoopast juhitakse õhuvool välja läbi suuavause, ninakoopast aga läbi sõõrmete.

Suukoopas ja selle avausel tuleb järgmiste, häälikute hääldamisel ülitähtsate elundite peale tähelepanu juhtida: keel ja huuled.

Õhuvoolu tungimise juures läbi suukoopa võib keel seal mitmesuguses sihis liikuda, seega suukoopa kui kajaruumi (resonaatori) kuju muuta. Häälepilu avara! lahtiolu ja häälepaelte mittevärisemise puhul võib keel 1) kas ülemiste hammaste (a), nende kohal kühmu kujuliselt olevate alveoolide (ab), neile järgnevate kõva suulae (bc) või pehme suulae ehk kurgupurjega (cd) tihedalt kokkupuutumisel suus täielikku sulgu (kinniolu, tõke,) sünnitada, näit. t, d, k, hääldamisel, — või jälle 2) neidsamu elundisi kergelt puudutades osalist sulgu ehk takistust sünnitada, näit. s, š, h (sõnades ihkan, tehtud) hääldamisel. Kui aga häälepaelad värisevad ja seega heli sünnitavad, võib keel: 1) suukoopas sulgu tekitades ja keeleotsa või külgi väristades, helile kaasaskäivat kahi-

nat soetada, näit. r, l Vene Ъ, Д, Г, З hääldamisel, või 2) ainult suukooa kui kajaruumi kuju muutes (sulgu ega takistust aga sünnitamata) kõrisõlmes sünninud heli häälemünti muuta, näit. a, ô, i j. t. vokaalide hääldamisel. Täieliku sulu sünnitab keel ka siis, kui õhuvool läbi ninakooa välja pääseb, näit. n-i hääldamisel.

Huulte tegevus on kahesugune: 1) nad võivad a) teine teisega kokkupuutumisel täielikku sulgu sünnitada, näit p, b, m-i hääldamisel, b) ümmarduda, s. o. ümmargust avaust kujundada, ja sealjuures pisut ettepoole liikuda (o, u, ö, ü), vrd. huuli kuj. 7, 8, 11, 12 ja ja kuj. 4, 5, 6, 6, 10; 2) alumine huul võib vastu ülemisi hambaid puutudes (osalist) takistust ehk (täielikku) sulgu sünnitada (v, f).

Eesti keele häälikud.

Vokaalid.

Täishäälikuteks ehk vokaalideks nimetatakse neid häälikuid, mille artikuleerimisel keel, huuled ega kurgu-puri suukoopas takistust mitte ei sünnita, vaid, teatavaid liigutusi tehes (seega suukoopa kui kajaruumi kuju muut-tes), häälepaelte värisemisega kõrisõlmes juba sündinud heli ainult muudavad, modifitseerivad.

Vokaalidest on Eesti keeles järgmised peatüüpsed: a, ä, o, õ, ö, e, u, ü ja i.

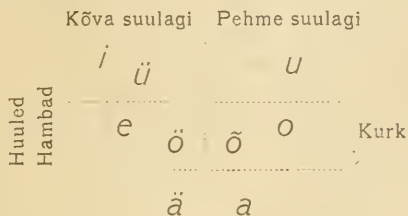
Vokaalide hääldamisel liigub keel kahes sihis: 1) rõhtjoone sihis (s. o. horisontaalselt) kas ette või tahapoole, 2) püstjoone sihis (vertikaalselt) kas üles või alla. Mõlemad liigutused on harilikult niiviisi ühendatud, et keel nihkub samal ajal ette ja ülespoole, taha ja allapoole (s. o. diagonaalselt) jne. Selle järele, missugusse paika suukoopas keel astikuleerimise ajal on nihkunud, võime eraldada vokaalides järgmisi liikisid:

a) kõrged esivokaalid (keel on nihkunud ette ja ülespoole): i, ü,

b) keskkõrged esivokaalid: e, ö,

- c) madal esivokaal: ä,
- d) kõrge tagavokaal: u,
- e) keskkõrged tagavokaalid: õ, o,
- f) madal tagavokaal: a.

Vokaalide hääldamispaigad suukoopas asenevad järgmises vahekorras:

Huuled liiguvad vokaalide artikuleerimisel kahes sihis: 1) püstjoones teine teisele liginedes (ja teine teisest kaugenedes), sealjuures suuremat ehk vähemat pilu kujundades, näit. i, e, õ, ä, a hääldamisel, (vrd. kuj. 4 ja 9), 2) rõhtjoones ettepoole õienedes, ühes sellega suuremat või vähemat ümmarust kujundades: o, ö, u, ü (vrd. kuj. 7, 8, 11, ja 12 ja

Kuj. 4.

kuj. 4, 5, 6, 9, 10). Esimesi (i, e, õ, ä, a) nimetatakse labialiseerimata ehk huulestatamata vokaalideks, teisi (o, ö, u, ü) aga labialiseeritud ehk huulestatatud vokaalideks.

Vastandina mõnele võeraskeelele ei võta Eesti keele artikuleerimisest suunurgad mitte osa.

Keele ja huulte liigutusi koos silmas pidades saame järgmised täishäälikute salgad:

1. labialiseerimata esivokaalid: i, e, ä,
2. labialiseeritud esivokaalid: ö, ü,
3. labialiseerimata tagavokaalid: a, õ (viimane õieti l. keskvokaal),
4. labialiseeritud tagavokaalid: o, u.

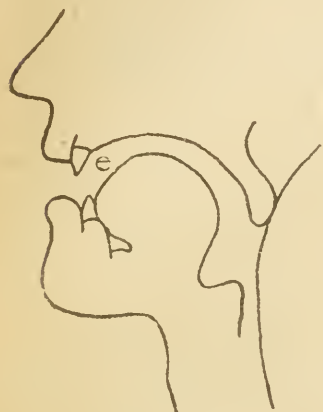
1. i, e, ä.

Keele artikulatsioon sünnib suu esiosas. Huuled ei õiene ettepoole ega ei ümmardu mitte.

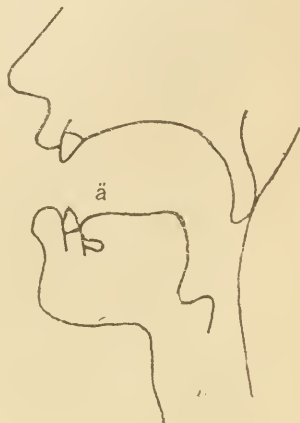
Vokaal **i** hääldamisel on huulte pilu õige pikk ja kitsas. Keele küljed puudutavad ülemisi purihambaid, keeleots aga puudutab alumiste eesthammaste ülemist serva (v. kuj. 4.) Eesti **i** on kõrgem neis sõnades, kus ka teises silbis **i** on, näit. minija, kivi, pidime. Vastasel korral on ta aga vähem terav, s. o. lame, madalamalt hääldatav, enam e-le lähenev: mina, kiva, pidas, kihutab. Kirjakeeles tuleb hoida murdelise hääldamise eest, kus vahest peaaegu i=e, näit. minul 'minul', esa 'isa', mes 'mis', selk 'silk', leha 'liha', ermus 'hirmus' jne. Samati

ei pea **i**-d mitte liiga suu tagaosas, vene **и** sarnaselt hääldatama: **siis**, **niitma** (mitte: **sjiis**=**сизъ**, **njiitma**).

Vokaal **e** hääldamisel langeb keel pisut alla ja nihkub karvakese tahapoole, nii et keeleots alumiste eesthammaste keskkoha puudutab (kuj. 5). Huulte pilu laie-

Kujund 5.

Kujund 6.

neb vähekesi. — Lõuna-Eesti keelealalt pärit olevatel tuleb hoida ülipikka (III-nda välte) **ee**-d hääldamast **ii** na ehk sellele ligidaselt. Nii **siis**: keel, keegi, teennis (mitte: kiil, kiigi, tiinis).

Vokaal **ä** (kuj. 6) hääldamisel on keel täiesti madalas, suukoopa põhjas, ja keeleots vastu alumisi igemeid, teiste sõnadega: keel liigub oma harilikust puhkeasemest õige pisut ette ja ülespoole. Tuleb tähele panna,

et Eesti **ä** artikuleerimisel on huultepilu õige lai, avar, ja seega ei lähene **ä** kõlaliselt mitte nõnda **e**-le nagu näit. saksa keeles ja ka Saare- ning Hiiumaal: käsi, täht, väänab (mitte: kesi, teht, veenab).

Märkus 1. Kirjakeeles on **i**-lised (mitte **e**-lised) kõik -line, -mine, -vil, -ti, -tis, -sti, -mini, (nim. -el, -er:) -li ja -ri lõpulised sõnad: alumine, äkiline, suuline jne. (Erandid: esimene, inimene); ärevil, kohevil, põnevil, irevil. (Erandid: valvel, ärkvel, liikvel, kus -vel järgneb konsonandile); põigiti, serviti, ometi, hiljuti; tõmmatis, lõpetis, peletis; pahasti, kõvasti; halvemini, rutemini; (paindumata tüved) koplis, värvlid, hasplid, teendrid, tohtrid jne. (Erandid: on painduvad: kandleid j.t.) Mitte: alumene, suilene, ärevel, põigite, lõpetes, pahaste, halvemine, koples, teendred*).

Märkus 2. Kui sõna esimeses silbis on **ä**, teine silp aga -ne line, siis näikse sagedamini nimetatud **e**-d hääldatavat **ä** na: vähe = vähä, (löödi) pähe = pähä, läheb = lähäb jne.

Märkus 3. Kirjakeeles hääldatakse harilikult esimese silbi **ä**-d lühidalt sõnades: (h)ävitama, mäletama, mäletsema, lina västrik (harvem: häävitama, määletab j.n.e.)

Märkus 4. Kirjakeeles: väike, käima (mitte: veike, keima).

---

*) Hääldamised: pahaste, koledaste, tõeste; teendred, numbred näivad ühiskeel s siiski harilikumad olevat.

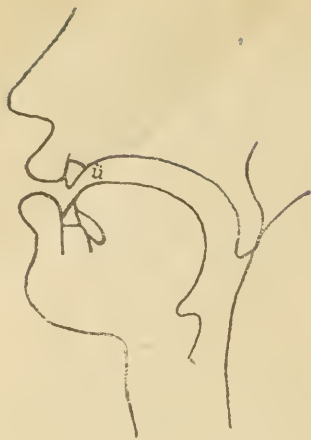
Märkus 5. -er lõpulistest uuemates laensõnades, näit. number, kamber, haamer, teender, meister, tünder, toober, lööper, kärner, paater, kohver, köster jne., samuti ka sõnas tikerberi ning eesti sõnas ümber hääldatakse r-i eel olevat lühikest e-d harilikult ä-na, nii siis: numbär, aamär, teendär, tündär, kärnär, tikerbäri, ümbär jne. (Kuid: aher, ader, põder, kõver, nukker, lähker jne.)

2. ü, ö.

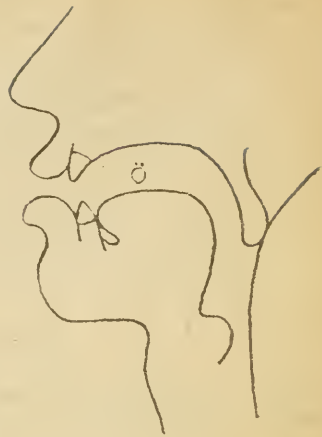
Keele artikulatsioon sünnib suu esiosas. Huuled õienevad ettepoole ja ümmarduvad.

Vokaal **ü** artikuleerimisel sünnitavad huuled õige väikese ümmar-avause, ja õienevad kaunis energiliselt ettepoole (siiski mitte niivõrd kui saksa keeles), iseäranis pika **üü** hääldamisel (v. kuj. 7). **ö** artikuleerimisel on huulte ümmarus natuke suurem, kuid õienemine nõrgem (v. kuj. 8). Mõlemal puhul aseneb keel enam tagapool kui **i** ja **e** hääldamisel, kuid puudutab siiski otsaga hambaid. Lühikene **ö** on eesti keeles palju madalam ja tagapoolsem kui pikk **öö**, vrd. köha, tõnts, köst ja köök, tööle, löövad.

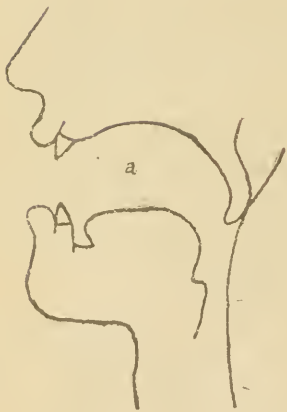
Märkus 1. Pikka **üü**-d hääldatakse peaegu kõigis Põhja-Eesti murretes ja selle mõjul ka ühis- ning kirjakeeles **üi**-na: püidma, süidi, küinal, rüipas (kirjutatakse aga: püüdma, süüdi jne.).

Kujund 7.

Kujund 8.

Kujund 9.

Kujund 10.

Märkus 2. Kirjakeeles hääldatakse : püha, lühike, üheksa (mõnes murdes : põha, lõhike, õheksa)

3. a, ô.

Keete artikulatsioon sünnib suu keskosas ehk pisut tagapool. Huuled ei õiene ettepoole ega ei ümmardu mitte.

Vokaal **a** hääldamisel on keel **ä** artikuleerimise seisust pisut tagapool ja keele selg kerkib vähe üles. Suu on rohkem avatud (huulte pilu laiem) kui **e** ja **ä** hääldamisel (kuj. 9).

Et eesti **ô**-d (kuj. 10) hääldada, tuleb keelt suukoopas **e** seisukohast märksa tahapoole ja ka pisut allapoole tõmmata (ehk : **ä** hääldamise paigast pisut üles ja tahapoole). Huulte avaus jääb sama suureks kui **e**-l (seega siis vähem kui **ä**-l ja **a**-l). Suunurgad ei liigu mitte tahapoole. **ô** õige artikuleerimine teeb raskusi Saare- ja Hiiumaalt pärit olevatele ja ka mõnele linnaelanikkudele, kes võeraskeelte mõju alused : hääldavad **ô** asemel avara **ö** (nagu sõnas **sõrkima**).

Märkus 1. Kirjakeeles hääldatakse (ja kirjutatakse) : lõikama, kôik (mitte : leikama, keik).

Märkus 2. Sõnu võõrad = võerad, mõõt = mõet, mõõgad = mõegad, hõõruma = hõeruma, rõõm = rõem, põõsas = põesas, mille kirjaviis **ôô** ja **ôe** vahel kõigub (viimane haruldasem), hääldatakse kaugelt suuremas osas

eesti murretest **õe**-ga, mis sellepärast ka ühisning kirjakeele hääldamises harilikum on.

Märkus 3 Kirjakeeles hääldatakse harilikult lühikese **a**-ga sõnad: avaldama, avama, karikas, lamama, ravitsema, sarikad, valima, varitsema (mitte: aavaldama, saarikad jne.).

Märkus 4. **Ja**-algulistest sõnades jada, jagelema, jagama, jagu, jakk, jaksama, jampsimä, jaurama (kuud: jändama, jätk, jätkama — Õigek. Sõn. järele) on ühiskeeles kaks hääldamist võistlemas: ja- ning jä-line (iseär. jänu, jäksama, jägama).

Märkus 5. Sõnal näha näib harilikum hääldamine olevat **nähä** (vokaalide sarnanemine, vrd. lehek. 20, märk. 2).

4. o, u.

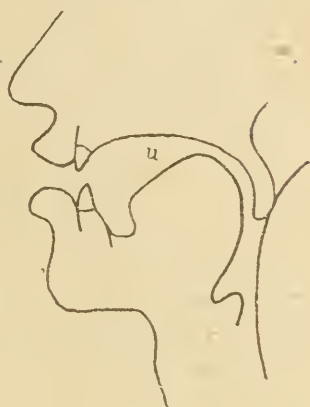
Keele artikulatsioon sünnib suu tagaosas, kõrgel. Huuled õienevad ettepoole ja ümmarduvad.

Vokaal **O** (kuj. 11) artikuleerimisel kerkib keel **a** paigast tuntavalt kõrgemale ja nihkub tahapoole, kurgupurje sihis. Veel kõrgemale kerkib ta hääldamisel (kuj. 12). Labialisatsioon on kaunis nõrk **O-l**, tugevam juba **OO-l**, iseäranis energiline aga **u-l** ja **uu-l**. — Tuleb hoida eesti lühikest **O-d** hääldamast diftongina (^u**O**), nagu see Narva poolsetel eestlastel sünnib (mitte: k^uoda, vaid koda). Ülipikka **OO-d** (III-as vältes)

ei hääldata kirjakeeles mitte **uu**-na (nagu see Lõuna murretes harilik). Nii siis: tooma, look, kool (mitte: tuuma, luuk, kuul). Et Põhja-Eesti (Tallinna keele)

Kujund 11.

Kujund 12.

murretes on järgsilpide **o** kas juba muutunud ehk (nooremal põlvel) muutumas **u**-ks, siis tuleb ka kirjakeeles hääldada: talu, nohu, kirjutama (mitte: talo, noho. kirjutama).

Märkus 1. Sõnakujud pole (= ei ole), põlnud (= ei olnud), kirjutatakse **o** ga, kuid hääldatakse harilikult: põle, põlnud.

Märkus 2. Puhta **u**-ga hääldatakse kirjakeeles sõnad: tuju, ujuma, uimane, kujub, muhud,

punduma jne. (mitte: tojo, ojoma, oemane, kojob, mohod, jne., nagu mitmetes murretes).

Märkus 3. Ju-ga hääldatakse kirjakeeles: jutiline, jurama, juba, just (mitte: jütiline, jürama, jüba, jüst ega üst).

Märkus 4. Oleviku kesksõna -nud lõpus ei hääldata kiiremas kõnetempos u-d mitte (-nd pro -nud): käind, söönd, sadand, parandand, sepitsend jne.

Lisa: Diftongitest*).

1. Tugeva astme **i** ja **u** lõpulised diftongid on ka nõrgas astmes **i** ja **u**-lised, näit.: kuiv — kuivad (mitte: kuevad), lained — laine (mitte: laene); kaun — kaunad (mitte: kaonad), laulsin — laulab (mitte: laalab) jne.

2. Kui sõnakuju tugeva astme teise silbi algulised **g**, **b**, **d**, **s** nõrgas astmes (samati **t** sõnades ütelda, kütetakse jne.) välja langevad ja seega I-se ja II-se silbi vokaalid diftongid sünnitavad: a-u > **ao** (vagu: vaod), i-a > **ea** (viga: vead), i-u > **eo** (siduma: seob), u-a > **oa** (tuba: toad), u-i ja u-e > **oe** (tugi: toed, lugema: loeb), ä-i > **äe** (käsi: käed), ü-i ja ü-e > **üe** (süsi: söed, küdes: köeb, öelda) siis võib nende diftongite ao, ea, eo, oa, oe, äe ja üe hääldamisel, murretes valitseva artikuleerimise üldisema olukorra põhjal, järgmisi määrusi silmas pidada:

*) Sõnas diftongitest on esimene silp rõhuline (mitte „diftongidest“.)

- a) Diftongites **oa, ea, eo, oa, ja oe** hääldatakse e-d (ainult diftongi algliikmena) ja o-d (diftongi alg- ning lõpuliikmena) kui e ja i ning o ja u vahelisi häälikuid e ja ö, näit laõb (: laguma), õad, (: uba), réad (: rida), léob (: liguma), sõeb (: sugema) jne.
- b) Diftongitel **äe ja öe** on kirja- ning ühiskeelses võistlemas kaks hääldamist: äe, öe ja ää, öö. Nii siis: mäed, käed, sõed, köetud ja määd, kääd, sööd, köötud. Viimased (ää, öö-lised) kujud on iseäranis omased kiirkõnele: „nääd sa (näädge), kes sealt tuleb!“
- c) Kirjakeelsed sõnakujud on: hea, pea, peal, seal, seadma, seadus, teal. Nende kõival võistlevad ka kirjutusviisid: hää, pää, säädu, kuid hääldatakse enamalt jaolt siiski: ea, pea, seadus.

Konsonandid.

Konsonantideks ehk kaashäälikuteks nimetatakse seesuguseid häälikuid, mille artikuleerimisel huuled, keel või kurgupuri puudutavad mingit osa suukoopas ja sünnitavad seega suukoopast läbitungivale õhuvoolule kas osalise takistuse või täieliku sulu.

Eelmisel, s. o. osalise takistuse korral on õhuvoolule pääsetee läbi suuavause kas kitsendatud, näit. l, r, v, (f), j, s, h hääldamisel, ehk jälle suukoobas on täiesti sulatud ja õhuvool pääseb selle asemel läbi ninakoopa, näit. n, m ja ŋ) (= ng sõnas kangas) artikulee-

rimisel. Nende n. n. lahtiste konsonantide hääldamisel võib häälepaelte helisemine kaasas käia (helisevad kons.: l, r, v, j, n, m, η) või mitte (helita kaash. s, h.) Vokaalide vahel on eestis ka h sagedasti helisev.

Teisel, s. o. täieliku sulu puhul on õhuvoolule pääsetee läbi suu- ning ninakoopa täiesti kinni: k, p, t, g, b, d.

Nende, n. n. kinniste konsonantide ehk sulg- häälikute astikuleerimine sünnib täiesti ilma hääle- paelte helisemise kaasabit. Seega nimetatakse ka k, p, t; (eesti) g, b, d helita kaashäälikuteks.

Lahtiseid kaashäälikud jagatakse hääldamise viisi, s. o. takistuse sündimise iseloomu järele veel järg- mistesse liikidesse:

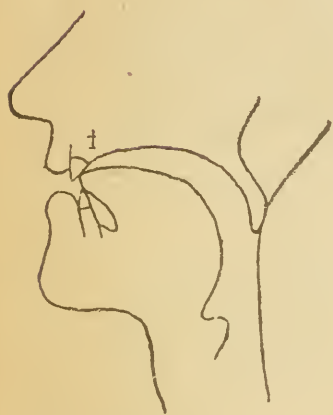
1. Hõerhäälikud (spirandid, frikatiivid) ehk piluhäälikud: v, j, l, r (helisevad); s, h, (tum- mad). Nende hääldamisel pääseb õhuvool läbi õige kitsa alahuule ja ülhammaste (v), keele otsa või külgede ja ülhammaste ning igemete vahelise pilu (j, l, r, s) või häälepaelte pilu (h), sealjuures teatavat hõerumist sün- nitades.

2. Nina häälikud ehk nasaalid: m n, η (=ng). Nende hääldamisel sünnitavad kas a) huuled (m), b) esikeel ja ülaigemed (n) või c) keele selg ja kurgupuri täieliku sulu suukoopas, ja õhuvool tungib välja läbi ninaruumi.

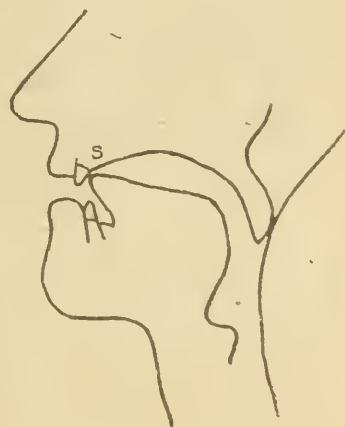
Artikuleerimise paiga, s. o. sulgu või takistust kujundavate elundite järele jagatakse kaashäälikuid:

a) Huulhäälikuteks (p, b, m): mõlemad huuled sünnitavad sulu,

- b) hammas-huulhäälikuteks (v [f]): alaham-
bad ja ülahuuled sünnitavad takistuse,
- c) hammashäälikud: (t, d, n, s, l, r): ta-
kistus kujuneb keele esiosa ja ülhammaste, või
keele esiosa ja alveoolide vahel (kuj. 13, 14),

Kujund 13.

Kujund 14.

- d) suulae häälikud (k, g, ŋ); sulg sünnitatakse keele
selja ja kõva suulae või kurgupurje abil (kuj. 15).
- e) kõrisõlme häälik h: takistus ehk (osaline) sulg
kujuneb kõrisõlmes, häälepaelte abil. Konsonant k
eel on h siiski suulae häälik, näit. kõhklema,
kihk, tuhk jne.

Tegelikud märkused konsonantide hääldamise kohta.

1. **K, p** ja **t**-d hääldatakse sõna algul eesti keeles ilma aspiratsioonita (hinguseta). Nii siis mitte: khade, kheegi, phalav, thakistab, theie, jne., nagu see

Kujund 15.

saksapärasele hääldamisele omane. Samati on eesti **k, p, t** hääldamine vähem energiline kui vene, saksa ja prantsuse keeles. Sõna algul on nad õige nõrgad, sagedasti **k=g-**, **p=b-**, **t=d-** (**g, b, d** helita häälikud!), nii et sõnu käima, päev, tali, kogu jne. tuleks peaaegu hääldada: **gäima, bäev, dali, gogu** (kus juures **g, b, d** ei tule mitte hääldada nagu vene **г, б, д**!)^{*)}.

2. Eesti **g, b, d** on samati helita kaashäälikud nagu **k, p, t**. Nende hääldamisel ei helise

---

^{*)} Märkustes 1. ja 2. esinevate seaduste, samati ka üleüldse eesti keele foneetika vastu eksivad iseäranis jämedalt meie teatrite (Estonia, Draama t., Vanemuise) näitlejad. Väärkalduvusi on märgata ka haritlaste kõnes.

häälepaelad mitte (kontrolleerida, kätt kõrisõlmel hoides: kui kõrisõlm väriseb, siis ei ole artikuleeri'ud häälik enam eesti g, b, d, vaid vene г, б, д).

3. Ka eesti keelde laenatud võerastes sõnades hääldatakse **g, b, d** helita nagu eesti omades sõnades; sõna algul on nad täiesti nagu eesti k-, p-, t- vrd märk. 1), ja seepärast kirjutataksegi vanemate rahvaomasemate laensõnade algule k-, p-, t-: kubermang, kummi, krahv, kaloss, pataljon, piibel, palsam, patarei, parun, palikon, pronks, tessatiin jne.
4. Häälik **S** on eesti keeles alati, isegi vokaalide vahel helita nagu g, b, d gi (nii siis mitte S = vene з!): kased, väsima, varased (mitte kazed, väzima, varazed!).
5. Kaashäälik **f** esineb eesti keeles üksnes uue- mates laensõnades: referaat, foneetika, gram- mofon, telefon, semafor, kofeiin jne. Vanemates laensõnades on f-i asemel v, hv ja p, näit: variser, väävel, veebruar, vos- vor, vorm, vormel, vundament, konverents asvalt, kampver, kampvol, karavin, mani- Vest (ka: manifest), vaasan, (ka: fasaan); — sohva, kohvi, tahvel, puhver, prohvet, proh- vessor (ka: professor), paragrahv, telegrahv,

puhvet, sahver, ahv, kahvel, krahv, krihvel; — proua, preili, prantslane jne.

6. Pikk **S** (II-s ja III-ndas vältes) ei ole eesti keeles mitte nõnda terav ega energiline kui vene või saksa keeles. Ennemini võib ta pisut sch-le (š) ligineda. Näit.: vastu, tussud, kustub (mitte: васту, туссуд, кустуб!)
7. Häälik **h**-d sõna aigul ei hääldata (suuremas osas murretest ja selle mõjul siis ka) eesti ühising kirjakeeles mitte: nii siis sõnu hea, haige, hebemed, hõiskama, humalad tuleb hääldada: ea, aige, ebemed, umalad. Ainult Setu, Võru ning osalt ka Hiiu murretes kuulakse sõna algul h.
8. Eesti **n**-i hääldamisel puudutab keeleots kas ülahammaste ülemist siseserva (esivokaalide või t, d kõrval: sinine, seened, küna, kandnud, tuntud) ehk ülemisi igemeid (tagavokaalide kõrval: vana, õnnelik, punane).
9. Sõna lõpul, h ehk s-i järele, võivad r, m, n ka helita olla, seega vaevalt kuulduda: köhr, lehm, osm, käsnn, kõhn.
10. Hääfikute ühtumit **-hv**-d ei tule eesti keeles mitte f-na hääldada, nagu seda vahelinnaelanikkude kõnes kuuldu. Nii siis mitte: läffad, raffas, äffardama; koffi, taffel, vaid: läh-vad, rah-vas, äh-wardama, koh-vi, tah-vel jne.

11. Laensõnade sõnaalgulises ühtumis ts- hääldatakse eesti keeles ainult viimast kaashäälikut S-i:

silinder, sirkel, sirgeldama, seeder, sidrun, sentimeeter, sigar, simmel, sebra, sirkus, setvert, setverik, summadan.

Mõnes uuemas puht-raamatulises laensõnas püsib siiski ts- (ka kirjas):

tsensor, tsentrum, tšink, tsüpress (ka küpress) jne.

Rõhust.

Õhuvoolu jõudu, millega me teatud häälikut ehk häälikühtumit (silpi) hääldame, nimetatakse **rõhuks**.

Silpide artikuleerimisel tarvitatava õhuvoolu jõu suuruse järele jagatakse silbid **peärõhulisteks** (kui jõu-**p**ingutus kõige tugevam), **kaasrõhulisteks** ja **rõhuta** (kui jõu**p**ingutus kõige nõrgem) silpideks.

Eesti keele kohta maksab üleüldine seadus, et peärõhk (märk ´) langeb esimesele silbile, kaasrõhud (märk `) aga III-dale, V-ndale, VII-ndale, seega siis liig arvuliste silpidele; paarisarvulised silbid on rõhuta: **kúningätelè**.

Siiski võib **p e a r õ h k** vahel ka järgsilpidel aseneda, peaasjalikult hüüdsõnades ja liidetud sõnades, näit.

aitäh, aitüma, ennäe, tohóh, karplauhti; see-sáama, maailm, viisteistkümmend, arusaadav, tõepoolest, üleüldine jne. Sagedasti ka sõnades: **õpetajánna, lauljánna** jne.

Vahel võib **p e a r õ h k** järgsilpidel, teatavatel suffik-sitel olla ka loogilistel põhjustel, näit.: „täna oli ahi kütmatá (kuid eile oli köetúd)“ jne.

Viie- ja enamsilbilistes sõnades võib kaasrõhk paarisarvulistel (IV-ndal, VI-ndal, VIII-ndal) silpidel aseneda, sel puhul kui III-as silp oli muiste lühike, näit. sõnades :

hoolitsemistest, käristamata, valitsejätelè jne.
(kuid: hoolitsèma, käristàsin, valitsèjad).

Uuemates ja vähem rahvaomastes laensõnades püsib pearõhk harilikult silbil, kus ta alguskeeleski on :

tsivilisatsioon, kompetentsed, relatiivne, mikrokosmos, müstitsismus jne.

Esimesel silbil on neis sõnus siis ainult kaasrõhk.

Vanemates ja enam rahvapärastes laensõnades on aga aktsent eesti rühuseaduste kohaselt esimesele silbile nihkunud, millele sagedasti vokaali pikenemine kaasas käib :

vaksal, paradiis (viimane silp küll pikk, kuid üksnes kaasrõhuline), kontsert, diplom, konverents, eksemplar, oktoober, kalender (loe kalendar ehk kaalendar); proogram, ookean, aadress, aagent, teemant, leegion, peetersell, mootor jne.

Häälikute vältusest ehk pikkusest.

Eesti keele häälikute artikuleerimise vältus võib väga mitmesuguse pikkusega olla. Pikkuse eri astmeid nimetatakse v ä l d e t e k s.

Vokaalidel eraldame neli pikkuse tüüpust ehk peaväldet: lühikesed, poolpikad, pikad ja ülipikad. Lühikesed on kõik ühekordselt kirjutatud vokaalid esimeses silbis, ja teises silbis need, mille eelmine silp on tugevas astmes, näit.

vara, petis, uskuma; vargus (= varr-gus),
pettis (= pett-tis) teda, tooma, uskuma (= uss-
kuma), paika (= paik-ka).

Poolpikad on peaaegjalikult ainult teise silbi vokaalid ja nimelt need, mille eelmine silp on ka lühike, ehk ^õkui pikk*), siis nõrgas astmes:

vara, petis, usub; paigad, kõlgub, ähvardab, toovad, seemed jne.

---

*) Lühikeseks silbiks nimetatakse lühikese ehk poolpika (seega siis ühekordselt kirjutatud) vokaaliga silpi. Pika ehk ülipika vokaali, diftongi või kaashäälikuga lõppevad silbid on pikad.

Pikad ja ülipikad vokaalid esinevad eesti keeles üksnes esimeses silbis ja neid kirjutatakse kahe tähega. Pika vokaaliga on sõnad:

kaabib, **seened**, **kiirustab**, **söögid**, **väänatud**, **lõõtsast**, **kuuleb** jne. Ülipikk vokaal esineb sõnades: (palju) **seeni**, **suur kiirus**, **väänama**, **lõõts**, **kuulis** jne.

Kui vokaalide lühedust, poolpikkust, pikkust ja ülipikkust vastavalt numbritega 1, 2, 3 ja 4 ära tähendada, siis oleksid eelolevate sõnade välted järgmised:

1 2 3 2 4 1
vara, toovad, kuulis.

Diftongitel on kaks peaväldet:

1. Lühikesevärtelised diftongid on kõlgis nõrgaastmelistes sõnakujudes:

seinad, **kaunis**, **õiendab**, **lõugas**, **kiusata** jne.;

2. Pikavärtelised diftongid esinevad tugevaastmeliste sõnakujude esimestes silpides ja kõigis järgsilpides:

neid, **seinu**, **kaunid**, **ige**, **kiusas**; **surnuid**, **pihlakaid**, **õigeid**, **hobuseid**.

Konsonantide välteid tuleb vaadelda kahes osas: 1. üksikkonsonantide ja 2. kaksik- ehk geminaatkonsonantide kohta. Kaksikkonsonantide hulka kuuluvad eesti keeles ka ühekordselt kirjutatavad k, t, p vokaalide vahel ehk l, r, n, m-i ja vokaali vahel, näit. sõnades:

tukub, **matar**, **kipitab** ;
kõlkad, **nõrkema**, **künkast**, **kontide**, **kurtis**,
lompi, **kärpis** jne ,

sest nad tähendavad ära samasuguseid geminaatkonsonanta **kk**, **pp**, **tt** nagu kaksiktähed **mm**, **ll**, **rr** vokaalide vahel; neil on esimene osa eelmise silbi lõpu- ja teine osa järgneva silbi alghäälik.

I. Üksikkonsonandid võivad olla kolmesugused:

a) Lühikesed:

kibe, **lagi**, **mina**, **reede**, **vaha**, **tasem**,
peab, **tõndid**, **kurdab**, **katkub** (=kadgub),
mälestama jne.

b) Poolpikad:

taat, **kook**, **ruup**, **paik**, **karp**, **kont**, **võit-**
nud, **kartnud**, **puiklen**, **kanep**, **kurat**, **pü-**
halik, **olek** jne. (Teaduslikus transkriptsioonis:
paik, **kanep** jne.).

c) Pikad:

matnud (=matt-nud), **tapsin**, **vikla**, **sukk**,
põll, **andma**, **surnu**, **uhke**, **aitäh**, **tund**,
kõmbed jne. (Teadusl. tr.: **tapsin**, **su̅k**, **u̅hke** jne).

II. Ka kaksikkonsonandid võivad olla kolmes pikkuse vältel.

a) Lühikõsed:

kallata, **tõmmanud**, **kannab**, **varras**, **kas-**
sid, **võtan** (=võt-tan), **ripub** jne.

b) Poolpikad:

kõike, **võita** (võit-ta), **kaupade**, **hõlpu** **kur-**
ku, **pumpab**, **valetas**, **karikad**, **kanepi** jne.

c) Pikad:

kukkedest, võtta, tappis, kalkan, surra,
kummisid, panna, (kaks) kassi jne.

Kui lühikest, poo'pikka, pikka ja ülipikka (viimane
üksnes vokaalidel) väldet ära tähendada vastavalt numb-
ritega 1, 2, 3 ja 4, siis esineksid meile eelolevad näi-
tused järgmiselt:

1 1 1 2 1 1 1 1 1 1 2 2 1 1 2 1 3 1 2 2 1 1 2 1 1 1 1 2 2 1 1 2 1 1
kõledad, kinnitama, seenetanud, kopikatega,
1 4 1 1 1 1 1 3 1 1 2 1 1 3 1 1 1 3 1 1 1 2 1 1 1 1 2 1
suurus, lõppema, tõrv, lukk, sirp, kurdid*) jne.

---

*) Geminaat-sulghäälikud on jämedate tähtedega märgitud.

Kaashäälikute peenenemine ehk palatalisatsioon.

Neid kaashäälikuid, mille artikuleerimisel keel ülahambaid, nende igemeid või kõva suulage puudutab,

Kujund 16.

Palataliseeritud **t**. Vrd. **t** kuj. 13.

seega siis **t**, **d**, **n**, **l**, **r** ja **S**-i, hääldatakse eesti kirjakeeles praeguse ehk endise **i** ja **j**-i eel, esimese ja teise silbi vahel ning ühesilbiliste sõnade lõpul, keele (külgede) laiemma puudutusega vastu hambaid, igemeid ja kõva suulage. Puudutus ulatab nende konsonantide harilikust artikulasiooni paigast rohkem hammaste poole, s. o. **i** paigani. Kuuldub seega **t**, **n**, **l**-i jne. eel nagu nõrk **i** häälik: **i**t, **i**n, **i**l jne.

Seda foneetilist nähtust nimetatakse kaashäälikute peenenemiseks ehk palatalisatsiooniks.

A. Kaashäälikud vahendita (praeguse või muistse) *i* või *j* eel:

t: pott (= poitt), potid, ketid, neid potta (= poitta); koot, kootidest; võttis; patjadega

d: padi, padjad, sõdima, tudiseb, pood, vedima. Pika silbi järele sõna sees on palatalisatsioon pisut nõrgem: koodid, vöödiline, väädid, paadiga.

n: kann, kannid, panite, seni, kuningas, (hüppas) saani, (palju) saana (= saanisid), tünnid jne.

l: tuli, külimees, kollitab, veli, kaljast, viljad, tüli, palju toola (= toolisid). Nõrgema peenendusega on: koolid, (läks) kooli, vaalima jne.

s: käsi, susiseb, püsima, toos, paas, klaasid, kesi, (neid) paasa (= paekiva), kauss, kass, kassid, kosjast, asju, (puhastab) küüsi,

Märkus 1. Vahendita *i* või *j*-i eel olev **r** ja sõnalõpuline **r** ei peenene mitte: norima, veri, kari, suri, ärist, koorima, veeriv; karjane, harjutab, kurjus, tõrjuma; suur (laulu) koor, hiir jne. (Kuid: särk, kurn jne.) Mõningad murded on sellest siiski lahkumineval järjel.

Märkus 2. Vokaal i ja pika ning ülipika e järele ei peenene t, d, n, l, s mitte: kriit, viitis, keetis, sitikas; pidime, viidikas, keedis; inimene, sinikas, viini (= viinasid), seeni, peenike, kiil, siilid, seelik, vili, hiline; pisike, tiisikus, pesitseb, leesikas jne.

Märkus 3. -u-lõpuliste diftongite järele ei peenene d, n, l, s mitte: taudid, kaunis, aulid, kausid, kaussisid, tõusik jne.

- **Märkus 4.** Ka e-tüveliste noominate nimetava käände lõpul ei peenene n, l pika vokaali järele harilikult (s. o. suuremalt osalt murretes) mitte (kuigi seal vanemal ajal i järgnes): soon, joon, seen; tuul, keel, pool (om. poole) jne.

B. Kaashäälikute ühtumites peeneneb i ja j-i eel ainult eelmine konsonant:

pats, patsid, kont, kondid, (neid) konta; tõntsid, puntjas, kalk, külg, kalgid, valkjas, haldjas, seltsid; kurg, sõrm, kork, part, pardid; kast, kastid, põsk, kask, (neid) kaski, (püssi) laskja, astjad.

Märkus 1. Konson. l võib peeneda ka ä-tüvelistes sõnades g eel, nimelt teiste j-häälikuliste sõnakujude mõjul: nälg, (jäi) nälga (sest et: näljane), selg (sest et: seljast, neid selgi), mööda selga jne. Konsonant r ei peenene aga seesugusel korral mitte: mäng, härg, pärg.

Märkus 2. Lastekeeles ja meelitussõnades võivad kaashäälikud peeneda ka ilma i, j-i mõjuta: tuduma, kulu, utukene, tillukene, (hobuse) kronu, poisu jne.

Märkus 3. Mõningates murretes peenenevad ka m, g, k, h, p.

Sisukord.

Eessõna	5
Häälikute akustikast	9
Kõneelundite ehitusest ja nende tegevusest	12
Eesti keele häälikud.	16
Vokaalid	16
Lisa: Diftongitest	26
Konsonandid	27
Tegelikud märkused konsonantide hääldamise kohta	30
Rõhust	34
Häälikute vältusest	36
Kaashäälikute peenenemine ehk palatalisatsioon	40
